

Журба Світлана,
кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української та світової літератур
Криворізький державний педагогічний університет

РОМАН «ВІЛЬНИЙ СВІТ» ТЕТЯНИ БЕЛІМОВОЇ: СВОЄРІДНІСТЬ ХРОНОТОПУ

У статті досліджено своєрідність часопростору роману Тетяни Белімової «Вільний світ» як визначального жанротворчого чинника. Вказано, що часово-просторовий континуум твору репрезентований історичним (відтворено історичну дійсність України ХХ століття) та особистим (окреслено час від дитинства до старості) хронотопами, через які осмислено життя суспільства, нації, держави. Визначено роль проспекції та ретроспекції як складових хронотопу, що дозволяє вказати на багатоплановість тексту.

Ключові слова: хронотоп, роман, історичний час, біографічний час, ретроспекція, проспекція.

Zhurba Svitlana. Roman “The free world” by Tatyana Belimova: the chronotope diversity.

The article investigates the peculiarity of the time space of the novel by Tatyana Belimova “Free World” as the determining factor of the genre. It is specified that the temporal-spatial continuum of the work is represented by the historical (reproduced historical reality of Ukraine of the twentieth century) and personal (from time to time from childhood to old age) chronotopes, through which the life of society, nation, and state are comprehended. The role of prospecting and retrospection as components of the chronotope has been determined, which allows indicating the versatility of the text.

Key words: chronotope, novel, historical time, biographical time, retrospection, prospectus.

Постановка проблеми. Сучасний постмодерний роман можна визначити як поліжанровий твір, основними структуротворчими елементами якого постають категорії часу і простору. Художня категорія хронотопу у постмодерністських романах літератури визначає нелінійність структури твору, деструкцію тексту, ускладненість сюжету та нарації, обумовлює жанрову дефініцію. Постмодерністський текст ретрезентує нову модель літературного часопростору, яка ґрунтується на бахтінській типології хронотопу й актуалізується у просторовій множинності, відхиляє «хронологічне сприйняття часу та натомість

відтворює здатність людини до, практично, паралельного існування людини у різних часових вимірах та просторах» [8, с. 152].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання художнього часу та художнього простору у літературному творі є предметом досліджень українських та зарубіжних науковців: М. Бахтіна, М. Кодака, Н. Копистянської, Д. Лихачова, Ю. Лотмана, А. Темирболата, В. Топорова та інших. Проблеми взаємозв'язку художнього хронотопу та жанру роману окреслено у наукових розвідках С. Барабаш, В. Ботнер, Ю. Волощук, О. Зарицького, О. Скнаріної, О. Стадніченко, С. Сушко та інших. Критичні спроби визначити місце роману «Вільний світ» Т. Белімової у літературному контексті — це огляди, відгуки, рецензії А. Акуліної, Є. Барана, А. Григорової, А. Кокотюхи, К. Назімової, А. Ткаченка, С. Філоненко; стаття Наталі Ліхоманової «Спогади та ідентичність: у пошуках вільного світу Тетяни Белімової».

Мета й завдання дослідження. Дана наукова розвідка є продовженням аналізу роману «Вільний світ» Тетяни Белімової з погляду жанрології [5]. Мета статті — дослідити своєрідність часопростору роману «Вільний світ», вказати на взаємозв'язок історичного/особистого хронотопу, визначити роль ретроспекції та проспекції як складових хронотопу у творі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Взаємозв'язок часових та просторових характеристик, наявних у художньому творі, називають хронотопом. Проблема часопростору досліджував М. Бахтін у праці «Форми времени и хронотопа в романе», розглядаючи категорію як єдність просторових і часових координат, які направлені на вираження змісту твору. Хронотоп, за М. Бахтіним, — це *«певна форма відчуття часу і певне відношення його до просторового світу»* [1, с. 355], що в літературі має вагоме жанрове значення, адже *«жанр и жанрові різновиди визначаються хронотопом, причому в літературі провідним началом в хронотопі є час»* [1, с. 356].

Дослідник чеської прози 70-х років ХХ століття О. Зарицький у праці «Біографія та історія» виділяє такі часові плани: історичний час, біографічний (автора), внутрішній (психологічний), автора-творця, час спогадів і коментарів, які й виступають елементами часової структури творів [6, с. 43–44]. О. Скнаріна у статті «Художній час і художній простір у документалістиці» визначає конкретно-історичний (об'єктивний), суб'єктивний, біографічний, реальний вимір часу. Також дослідниця виділяє календарний час (зміни пори року, буднів і свят) та добовий (день і ніч, ранок і вечір), має місце уявлення

про рух і нерухомість, про співвідношення минулого, теперішнього і майбутнього [7, с. 357].

У романі «Вільний світ» можна виокремити кілька часових площин, які взаємодіють між собою. По-перше, це історичний час, тобто відображення в людській свідомості життя суспільства, його особливостей розвитку. Тетяна Белімова, використовуючи свідчення рідних, історичні документи, відтворює обличчя епохи, викриває кривавий комуністичний режим, безправність простого народу у добу тоталітаризму. По-друге, у творі наявний біографічний час — проміжок часу, який починається від дитинства й закінчується старістю й смертю, стосується зображення життя конкретної особи (у творі можна прослідкувати на образі Єфрема Коломійця) — дитячих та юнацьких років, пори зрілості й старості. Особливо актуальним у романі Т. Белімової стає особистий хронотоп кожного з персонажів — Єфрема, Жори, Нюсі, Клави, Тоні, що поділяється на цикли відповідно до процесу становлення особистості та відзначається цілісністю.

Важливу сюжетно-композиційну роль у романі, пов'язану із етапами життєвого шляху персонажів, відіграє хронотоп дороги: зустрічі, втрати, переїзди. Маркерами шляху у творі виступають назви розділів: «Приїзд», «Перехід», «Від'їзд», «Шлях (повернення)». Просторовий образ дороги-шляху пов'язаний із мотивом подорожі-повернення остарбайтерів на рідну землю: *«Ідемо та йдемо сухою, порепаною дорогою серед давно вже прибраних полів («Це тобі не Німеччина, Юхреме!» — кажу сам до себе), а за нами курний слід волочиться»* [2, с. 223]. Образ дороги метафорично окреслює шлях Жори Терещенка додому після еміграції у назві розділу «Блудний син», алюзійно відсилаючи до біблійного мотиву. Крім того, хронотоп дороги, виступаючи об'єднуючим чинником основних просторових образів роману, забезпечує цілісність художнього твору.

Часопростір твору досить широкий: від маленького села на Черкащині, Києва до фашистської Німеччини та заокеанської Австралії. Т. Белімова, наголошуючи на жанровій дефініції твору — історичний роман-образ, розкриває життєві перипетії героїв на тлі української історії від 30-х років ХХ століття до кінця ХХ століття. Історичний час у творі детермінований маркерами радянської доби, без конкретної вказівки на дату подій: *«... батько безсило стискав свої пудові кулаки, а колгоспні «активісти» обдирали нашу хату до нитки, нахабно, як то кажуть, серед білого дня вигрїбали все до останнього гнилого буряка з помийниці, до замочених у поташи старих робочих сорочок, котрі чомусь теж були необхідні*

«будівничим» комунізму, як і все «куркульське» майно, починаючи з подушок, перин, святкового та буденного одягу й закінчуючи всією живністю з нашого двору, усім збіжжям і городиною з комори» [2, с. 44]. Слушною є думка дослідниці В. Ботнер, яка вважає, що сучасні філософи та літературознавці намагаються «крізь браму хронотопів» (М. Бахтін) «проникнути в сенс історії: поглянути на минуле крізь призму сьогодення, передбачити майбутнє, «стерти випадкові риси» і позначити реальні віхи часу» [3, с. 42].

Роман розгортається фрагментарно, як на кіноплівці постають перед читачем картини життя представників двох родин — Терещенків та Коломійців. Епізодичність життя Єфрема, Нюсі, Клави, Тоні, Жори, Олі позиціонується у дискретній хронології. Уривчастість оповіді, перестрибування розповіді з минулого в майбутнє й у зворотному напрямку дозволяють читачу самому декодувати текст. Вільно переходячи від сьогодення до минулого чи майбутнього, письменниця у будь-якому епізоді роману забігає на десятиліття вперед або повертається назад і невимушено повідомляє про події, які колись трапилися або трапляться з героями.

Часово-просторовий континуум твору порушують ретроспекція та проспекція (запобігання вперед, попередження майбутніх подій) як елементи сюжетотворення, «перепочинок» (І. Гальперін) у лінійному розгортанні сюжету. Екскурси у майбутнє персонажів дозволяють письменниці у кількох штрихах розкрити їх долю: поневіряння Семена та Агапії Терещенків після спалення їхнього будинку на Трухановому острові, смерть коханого Нюсі — Романа, одруження Клави і Вови, щасливе заміжжя Кеті Кугле, довге повернення до рідного дому Жори із далекої Австралії. У творі письменниця, зображаючи повернення Єфрема додому з Німеччини, прощання з родиною, в яких працював, перетасовує майбутнє і сьогодення героя: *«Ствердно киваю головою й навіть самому собі обіцяю написати їм (Кеті й родині Кугле — С. Ж.) по приїзді в Україну (звідки ж мені було знати, що цей мій лист ітиме до Кеті слів п'ятдесят років, що її колись уже старенькою бабусею побачить мій онук, який матиме в Аґсбурзі мовну практику, що я переживу Кеті і вже ніколи її не побачу, як, власне, і нікого з родини Кугле)» [2, с. 194].* Передбачення подій у романі, використання принципу «зворотної» та «наступної» хронології, порушення традиційної структури, зміна художніх подій у сюжетному часі створюється з метою взаємопроникнення часів й творить змістову єдність. За допомогою проспекції авторка розвантажує кінцеву частину роману, а також зацікавлює читача й переконує його у правдивості

зображення подій, відповідно до канонів історичного жанру.

Хронологічний порядок оповіді у романі порушений за допомогою ретроспекції (повернення до подій, що відбувалися у минулому): *«Тоді мені було десять років. Але пам'ять не по-дитячому зафіксувала стан голодного марева. Пізніше я переконався, що ніколи не забуду страху, помноженого на голод, змішаного з розпачем. Пам'ятаю все до найменших дрібниць (а надто «той» день): Ґвалт, грабунок, воання родичів і цей мій страх, холодний і паралізуючий, страшний уже тим, що нічого не можна змінити — ні в моєму житті, ні в моїй пам'яті»* [2, с. 44]. Спогади Єфрема увиразнюють художню картину трагічного періоду життя чоловіка через деталізацію найбільш яскравих епізодів минулого. Ретроспекція у романі відволікає дію із сюжетної оповіді, оскільки *«через неї показуються інші події або спогад про подію в іншому часовому ракурсі»* [4, с. 45]. Погляд у минуле сприяє розкриттю трагічних сторінок в українській історії та долі героїв. Проспекція та ретроспекція, аналепсиси (повертається назад, у минуле, яке стосується «теперішнього» моменту) у романі Тетяни Белімової покликані осмислити та передбачити концептуально важливі змістові частини тексту, що стосуються попередньої або наступної інформації.

Онірничий хронотоп декларований через сни, марення, виводить героя на метафізичний рівень і дозволяє вільно пересуватися міжпросторовим континуумом. У романі персонажі мають можливість спілкуються один з одним через сни, молитви. Так про майбутнє родини Терещенків дізнаємося із віщування Полі, яка є берегинею сім'ї, попереджає сестер, брата і маму про трагічні події, рятує від смерті Жору. Агафія Терещенко часто бачить сни-пророкування, сни-попередження, в які приходять Поля: *«Мамо! Жора живий!... але сильно хворий... Він забув усе... Я допоможу йому, мамо. Буде знову здоровий. І ще одне, мамо... Ви з татом його ніколи не побачите. Так має бути. Не плач, мамо... Змирися»* [2, с. 167].

Розділ «Листи» є прикладом увиразнення часу і простору, кожен лист — це суб'єктивне персонажне відчуття часу, філософська рефлексія сутності часопростору, розкриття найпотаємніших почуттів та мрій персонажів. Хоч кожен лист має дату написання — березень-серпень 1944 року та місце відправлення — Україна та Німеччина, проте відсутній підпис (авторка інтригує реципієнта, який сам повинен здогадатися хто і до кого пише). Тетяна Белімова дотримується історичної достовірності, конкретизуючи художній простір твору і наповнюючи текст чітко визначеними географічними координатами:

Київ, Княжа Криниця, село Айгах в Німеччині, Мельбурн.

Ущільнення хронотопу у романі сприяє інтенсифікації подій, «ознаки часу розкриваються у просторі, і простір осмислюється і вимірюється часом» [1, с. 235]: *«Ти живеш і не помічаєш, що життя проминає — ось уже і син, який народився тут, на новій батьківщині, закінчив школу і вступив до коледжу, а дочка, що давно вже закінчила університет, уже встигла вийти заміж і переїхати до далекого Перту (майже чотири тисячі кілометрів, цілий океан між вами). Мама померла, так і не дочекавшись бодай звістки»* [2, с. 232]. Життя Клави передано декількома штрихами, проте за ними криється її біль, її радість та щира любов: *«Володимир, визначив усе мое життя, розграфив усі його віхи. Фах — медична сестра (йому треба було амбулаторне лікування), робота — у туберкульозному диспансері (про ворога треба знати все! і навіть більше!), захоплення — музика (платівки, платівки й платівки — симфонічна — оперна — рідкісна у нас джазова)»* [2, с. 11]. Заглиблення у внутрішній світ персонажів, передача динамічних дій, що відбуваються в їх душі, наближає твір до психологічної прози: *«Той день, що розколов життя навпіл (щасливе, усміхнене дитинство «до» і страшне голодне мордування й ранне сирітство «після»), ще багато разів повернеться до мене (Єфрема — С. Ж.), породить купу запитань, на які не знаходитиму відповідей (будуть лише здогади — абстрактні, розпливчасті, аморфні)»* [2, с. 45].

Порушення часопростору, жонгливання хронологією подій вказує на багатоплановість художнього твору, поліфонічність тексту. У нерозривному зв'язку з часом подається і простір — *«зміна художніх подій у сюжетному часі моделюється із метою здійснити взаємопроникнення часів, які творять єдність»* [3, с. 43].

Просторові відношення виявляють у романі Т. Белімової парадигму «рідний-чужий», яка ще і трансформує своє значення протягом роману. Інтерпретуючи історичні події, розкриваючи внутрішні переживання героїв, авторка звертається до проблеми свободи людини у колишньому СРСР та прагне донести, що ні на рідній землі (в тоталітарній державі), ні за океаном герої так і не знаходять сподіваного «вільного світу». Жора, повертаючись у Київ після тривалого періоду, не впізнає міста, бо воно тепер для чоловіка чуже. «Зустріч» з містом своєї юності приносить Георгію розчарування: місто змінилося до невпізнання, обросло *«новою, зроговілою шкірою незграбних забудов»*, вкрилося *«черв'яками висоток»*, наїжачилося *«кам'яницями на Дніпро»*, *«тут усе чуже й змінене до невпізнаності»* [2, с. 249]. «Чужий» хронотоп має доленосний вплив на життя Тоні та Жори Терещенків, які весь час

перебування в Австралії приборкують у собі все слов'янське, маскують порожнечу душі за роботою, різного роду захопленнями, зокрема, Тоня — написанням віршів та членством у Союзі українок Австралії. З роками герой адаптується у новому просторі, навіть злився «з усім — тутешнім» [2, с. 231]. Авторка наголошує на довгому шляху Жори додому і кардинальних змінах, які відбулися у його житті: «Я приїду в Київ старим, німецьким, смертельно хворим. У той самий Київ, який я покинув вісімнадцятирічним юнаком, щоб повернутися сюди сімдесятирічним дідом» [2, с. 234]. Передмістя Мельбурна та Київ обрані письменницею як «свій» і «чужий» простір для Георгія Терещенка: «Вітер з піском. Страшний, насадний, дме з пустелі. . . і буває, що за цілий рік не випаде жодного дощу — суха, розпечена до червоного попелу земля. . . А вночі сниться зелений острів дитинства — зелений, оповитий сталевими хвилями могутньої ріки, весь залитий сонцем або ж омийтий літнім дощем» [2, с. 232].

Роман має риси історичного хронотопу з чітко прописаними часом і простором, в якому відтворено дійсність України від 30-х років ХХ століття аж до здобуття незалежності, окреслено зріз суспільно-політичних настроїв населення, змальовано звичайних українців у часи змін у суспільстві.

Хронологічність подій у творі проглядається через особистий час персонажів: від дитинства до старості, проте в послідовність вводяться ахронії — ретроспекції та проспекції, за допомогою яких письменниця інтригує читача та дає йому змогу розгадати таємниці персонажів.

Висновки та перспективи подальших наукових розвідок.

Сімейна історія двох родин на тлі української історії ХХ століття складає сюжетну канву роману «Вільний світ» Тетяни Белімової. Жанровий різновид роману — сімейна сага детермінує хронікальність наративу, достовірну інформацію про тогочасні події у суспільстві, фрагментарність подій, психологізм образів, життя родини та тлі історії, спадковість поколінь. Одним із жанротворчих елементів твору виступає соціально-історичний час, який отожднюється з особистісним, через призму якого вимірюється життя суспільства, нації, держави.

Роман характеризується ускладненим хронотопом, який співвідноситься із переміщеннями у просторі і часі, забіганнями вперед і спогадами про минулі події. Важливими у романі є ретроспекція і проспекція — засоби розповіді, які дають читачеві можливість ясніше уявляти зв'язок та обумовленість подій, епізодів. Отже, просторово-часовий континуум у жанровому наповненні роману «Вільний світ» відіграє визначальну роль, оскільки вказує на поліжанровість

твору. Синтез соціально-побутового, історичного, особистісного хронотопів формує вільний наратив та визначає багатоаспектність твору. Перспективою подальших досліджень є поліфонічність роману.

Література

1. Бахтин М. М. Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике // М. М. Бахтин Вопросы литературы и эстетики: сб. — М.: Художественная литература, 1975. — С. 234–407.
2. Белімова Т. Вільний світ: роман / Тетяна Белімова ; передм. С. Філоненко. — Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2014. — 272 с.
3. Ботнер В. Поетика художнього часу в романі Кейт Аткинсон «Life after life» («Життя після життя») / Валентина Ботнер // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Філологічні науки (літературознавство) / [голов. ред. О. С. Філатова]. — №2(20) жовтень. — 2017. — Миколаїв: МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2017. — С. 41–46.
4. Гальперин И. Р. Стилистика английского языка / И. Р. Гальперин. — М.: Высшая школа, 1981. — 316 с.
5. Журба С. Жанрові модифікації роману «Вільний світ» Т. Белімової / Світлана Журба // Літератури світу: поетика, ментальність і духовність. Збірник наукових праць. — Випуск 9 / [голов. ред. — д.ф.н. С. І. Ковпик]. — Кривий Ріг, 2017. — С. 61–69.
6. Зарицький О. Біографія та історія: Чеський біографічний роман 70-х рр. / О. Зарицький; АН УРСР, Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка. — К.: Наук. думка, 1989. — 100 с.
7. Скарнаріна О. Художній час і художній простір у документалістиці / О. Скарнаріна // Олександр Галич — особистість, учений, громадянин: Збірник наукових праць, присвячених 60-річчю доктора філологічних наук, професора, заслуженого діяча науки й техніки України Олександра Галича / Упоряд. О. М. Горошкіна, В. Г. Фоменко, І. Л. Савенко. — Луганськ: Знання, 2008. — С. 353–359.
8. Сушко С. Поетика хронотопу в американському та британському постмодерністському романі: типологія та компаративні аспекти / С. Сушко // «Над берегами вічної ріки»: темпоральний вимір літератури: матеріали Міжнародної наукової конференції (24–25

вересня 2015 р.): зб. / [ред.-упоряд. С. Журавльова]. — Бердянськ: ФОП Ткачук О. В., 2015. — С. 151–153.